

سەرەتای هەشتاکان

ئەدەبی گیتی کۆن

● دوکتور مارف خەزەندار ●
ماموستای کۆلیجی ئەدەبیات
بەشی کوردی - زانستگای صلاح الدین

«مێژ ووی ئەدەبی گیتی» یە که له سالی سێ یەم و چوارەمی بەشی ئەدەبی عەرەبی ئامۆزگای زمان و ئەدەبی عەرەبی له زانستگای عەنابەیی جەزائیر دەمۆتەووە. ئەوێ پێویستە بووتری ئەوێه که من هەر خۆشم بەرنامە و پلانی ئەم دەرزم دانا.

له سەرەتادا ئەدەب تەنیا شیعەر بوو

شیعەر یا هونەر هەستی ناوێهێ ئادەمزادە بەرامبەر بە سروشت، هەر لە و کاتەش دا ئادەمزاد بەشیکە له سروشت، بوون و نەبوونی سروشت ئادەمزاد دیاری دەکا؛ شیعەر شەپۆلیکی نەهێنی گیانی یە، کزەبایک یا خورپەینک له میشکەو هەلی دەقۆلێنی و له پینچ و پەنای دل و دەروون دا شە دەکا، شیعەر بێنێنی تاییهتی وینە «بوون» هە چاری شاعیر هەستی یی دەکا. ئەمە پرووداوه، پرووداویش له جینگە و کات پەیدا دەبی، له پاشانا له جینگە و کات دەچیتە دەری و دەبی به بوونیکێ هەمیشەیی (مطلق) و هەر و هەر به کار دەهینری و کۆن نایی و له کەلکیش ناکەوی. بەم یی به شیعەر «هەست» ه و «ووشە» نی یە.

شیعەر هەست کردن به جوانی یە، دروست کردن و دۆزینەوێ جوانیش له گەل پەیدا بوونی ئادەمزاد له سەر پرووی زەوی کەوتۆتە ناوێهێ بوو به بەشیک له بوونی. گەلی میلیون سال ئەم دیاردەیه له

پێشەکی

----- :-

له سەرەتای هەشتاکان دا که له زانستگا دوور خرامەو، هەموو شتیکم خستە لاوه و تەنیا خەریکی ئەدەبی کوردی بووم. یۆ ئەمە دەبوو بێمەو به قوتایی ی راستەقینە - ئەگەرچی هەمیشە هەر قوتاییم - و مێژ ووی ئەدەبی گیتی فێر بێم، چونکە بەرەمی ئەدەبی له هەموو گیتی دا هەر یە کیکە، پیاو مێژ ووی ئەدەبی گیتی نەزانی، نازانی به چاکێ مێژ ووی ئەدەبی نەتەوێ خۆی بنووسیتەو، ئەمە وەکو مێژ ووی گشتی نی یە، بۆیە مێژ وونووسی کورد دەتوانی مێژ ووی فیلین نەزانی و له مێژ ووی نەتەوێ خۆی سەربکەوی.

هەر له بەز ئەوێش بوو پرووم کردەوێ ناواری، بۆ زانستگاکانی دەرەوێ وولات. لەوێ مێژ ووی ئەدەبی گیتی و پەرخەنە ئەدەبی و ئەدەبی بەراووردکاریم یی سێردرا، له پاشانا له سەرداوی خۆم دوو کۆرسی ئەدەبی مندالانیشم ووتەو.

زانستگاکانی دەرەوێ مەشقیکی چاک بوو بۆمن، هەندی شت فێر بووم به تاییهتی بیرورای فەیلەسووف و پەرخەنە گرهکانی ئەوروپای رۆژشوا، له ناو ئەمانەش دا فەیلەسووف و پەرخەنە گرهکانی فرەنسا جینگە دیاریان هەبوو.

ئەم باسە نوێشک و پەنگدانەوێ هەندی له موحازەرەکانی

ناوهوه بووه، بئى ئەوئى ئادەمزاد رىنگەيىنىك يا شىوازىنىك يا كەرەستەيىنىك بدوزىتەوه بۆتۆمار كوردنى . ئەمە ھەموئى ئەودەوور و سەردەمە دوور و درىژەيە، لە رۆژانى پەيدا بوونى ئادەمزادەوه تا رۆژگارى داھىنانى كەرەستەي تۆمار كوردن، ئەورۆژگارە گەورەترىن جەژنى سفىلىزاسىيونى ئادەمزاد بوو، دروشم و نىگار و شكلى ئەندازىارى بووبە وئەئى «دەنگى قسە»، لە پاشانا ناويان نا «تپ» (لە تايەوه)، ئەورۆژگارە دوور و درىژە «پىش مېز و وئى پى دەلئىن . بەم پى يە مېز و وئى داھىنانى ئادەمزاد لە ھەموو سووچىكى ژيان دا دەكرى بە دوو بەشەوه :

(۱) داھىنانى پىش مېز و وئى :

(۲) داھىنانى پاش مېز و وئى .

داھىنانى پىش مېز و وئى

پىش مېز و وئى رۆژگارە دوور و درىژەيە كە ماوئەيىكى يەكجار فراوان دەخايىتى لە مېز و وئى پەيدا بوونى ئادەمزاد لە سەر و وئى زەوى، ئەمە لەورۆژگارەوه دەست پى دەكا كە ئادەمزاد خوى لە سەر ئەم ئەستىرەيە دىدە تا ئەو سەردەمەي كەرەستەي تۆمار كوردنى بىرو ھەستى داھىناوھ .

بە مەزەندە و تاقى كوردنەوه دەتوانىن ھەست بە ژيانى گىيانى ئادەمزادى ئەورۆژگارە بکەين و لە سەردەمەي ئىستامان دا دەرى بىرىن، چونكە ھىچ ھەوائىكى ئەودەورە تۆمار نەكراوھ لە بەر نەبوونى كەرەستەي تۆمار كوردن . بەم پى يە وەكودەردەكەوى ئادەمزاد تاقى كوردنەوهيىكى يەكجار پان و بەرىنى بووھ، راستە تەمەنى داھاتى «وئە بۆتۆمار كوردن» لە پىنج ھەزار سال كەمتر و لە شەش ھەزار سال زياتر نى يە، وە ئەم ماوئەيە لە رووى پىشكەوتنەوه شايانى ئادەمزادى بلىمەت و بە توانايە، بەلام ديارە ئەوسى و شەش ھەزار سالەي كە لە ئادەمزادى نىساندرتالەوه دەست پى دەكا تا سەرەتاي پەيدا بوونى وئە و بەلگەي تۆمار كوردنى «ماناي شت» و «دەنگى قسە» كە لە سالى ۳۶۰۰ى پىش مەسبىح داھاتووه، دەلئىن ماوئەي ئەوسى و شەش ھەزار سالە سەردەمەي مەشقىكى يەكجار قوول و بەرز و پەر لە تاقى كوردنەوهيە، بە مىرات لە نەوئەيىنىك بۆ نەوئەيىكى تر ماوئەتەوه، بەبئى ئەوئى تۆمار بكرنى،

بەم جورە ئادەمزاد زياتر لە پىنج ھەزار سال پىش ئىستاكە لە پلەيىكى بەرزى زانستى دا بووھ، نەك بە بەلگەي ئەوپاشماوئەيەي ئەركىئولوژى (آثار) بۆمانى دەگىرئەتەوه، بەلكو بەوئى كە ئەلفوئىيى

داھىناوھ بۆتۆمار كوردن . بئى گومان داھىنانى ئەلفوئىيى لووتكەي پىشكەوتن و گورپان و سفىلىزاسىيون بووھ .

ئەگەر بەشكىكى مېشكى ئادەمزاد بىر و ھوش و عەقل بووبئى و ھەمىشە بۇچاك كوردنى بارى ژيان و گوزەران بەكارى ھىنا بئى، بە تايەتى دژى سروشت بۆ سوود وەرگرتن لىي، بەشەكەي ترى ھەست و نەست و دەروون بووھ، ئەمە شاعىرىكى بەرزى لىي دروست كردووه، لەورۆژەوه كە مئىنە و نىرىنە بۆنى يەكترىان كردووه و ھەر يەكەيان بووھ بە تەواو كەرى ئەوتىرىان، دلدارىي يەكەم پەيدا بووھ . ئەم دلدارىيە لە ناوخوشى و ناخوشىي ژيان تەواو تەوھ . ئنجا ھەست كوردن بە جوانىي سروشت ھاتوئە ناوئەوه :

شەوى تارىك و ئاسمان و ئەستىرەكانى، رۆژ ھەلەلەن و رۆژ ئاوا بوون لە لووتكەي شاخ و ئاسوى بىابان و زەريا و ئوقيانوسەكانەوه، مانگ و رۆژ، شاخ و كىو و ھەردوھشت و دەر، ئەشكەوت و دۆل و دارستان، جوگەلە وزى و پرووبار و قەلبەز و سولاوكە، بەفر و باران، برووسكە و ھەورەترىشكە و توفان و بوومەلەرزە و بوركان، رۆژ و مانگ گىران . . .

رەنگە شىعر لە يەكەم بىنىنى جوانىي ئادەمزاد و گول دروست بووبئى، ئادەمزاد كە چاوى بە جوانىي ئادەمزاد (بە تايەتى مئىنە) و گول كەوتووه، خورپە لە دلئى ھەلساوه و بزە لە سەر لىوى نىشتووه، ئەمە يەكەمىن شىعەرى تۆمار نەكراو بووھ، چونكە لە بنەرت دا شىعر «ھەست»ە، پىش ئەوئى «ووشە» و «قسە» بئى .

ئەگەر ئادەمزاد ھەر لەورۆژەوه كە ھەستى كردووه و خوى ناسىوھ شاعىر نەبووبئى، لەگەل سروشتى دروست بوونى رىك ناكەوى، چونكە ئادەمزاد بەبئى ھەست ئادەمزاد نى يە . ھەر لەبەر ئەوئەشە ئەو تاقى كوردنەوه دوور و درىژە بۆتە ھوى ئەوئى توانايىكى تەواوى ھەبئى بۆ داھىنان و بەرھەمى نايبى دەورى كۆن تۆمار بكا، لە وولاتانى مېزوپۆتاميا (وولاتانى ئىوان دوور و وبار = عىراق)، مىسر، ھىندستان و چىن ئەدەبىكى بەرزىتە كايەوه .

داھىنانى پاش مېز و وئى

بەرھەمى داھىنانى سەرەتاي پىش مېز و وئى ناوى دەئىن «ئەدەبى ئەنتىكى» يا «ئەدەبى گىتىي كۆن»، ئەمە ئەوئەدەبەيە كە تۆمار كراوھ، واتە ئەو داھىنانەي لە پاش پەيدا بوونى كەرەستەي تۆمار كوردن كەوتوئە ناوئەوه تا دەور و بەرى بلاو بوونەوى ئابىنى ئىسلام . ئەدەبى ئەنتىكى بە زمان و دىيالكتى جىاوازي ھۆز و مىللەت و نەتەوئەكانى ئەو سەردەمانە پەيدا بووھ، ھەر لە سەردەمەي

سهره‌لدانی که ره‌سته‌ی تومار کردن تا ده‌ورو به‌ری ئیسلام گه‌لی زمان و دیالیکتی زمان له رۆژگارێک په‌یدا بوون وله سهرده‌میکی تردا دوا‌یی‌یان هات و ریگه‌یان بۆ زمان و دیالیکتی زمانی ترخوش کرد و به‌ره‌م به‌م زمانانه‌ش که‌وته ناوه‌وه، ئەمانه‌ش دوا‌یی‌یان هات و زمان و دیالیکتی زمانی تر که‌وته ناوه‌وه.

ئهم به‌ره‌مه‌ کۆنانه به‌ زمانی سهرده‌می خۆیان تومار کران و ئیستا باویان نه‌ماوه و بوون به‌ سامانی میژ و ووبه میرات بۆ خه‌لکی هه‌موو ئەو زمان و دیالیکتانه مانه‌وه که له بنج دا له‌وانه‌وه له دایک بوون. ئەمه هه‌موو زمانه ئەتیکه کۆنه‌کان ده‌گرێته‌وه ئەوانه‌ی له کار که‌وتن. بی گومان ده‌سکه‌وتی ئەده‌بی کۆن به‌ سامانی هه‌موو ئاده‌مزاد ده‌ژمیرری، به‌ تایبه‌تی کتیبه‌ نایینی به‌ کان به‌ تیکرایی ئەوانه‌ی به‌ زمانیک نووسراونه‌ته‌وه و ئیستا له کار که‌وتوون (فیدای سانسکریتی، ئافیس‌تای زمانی ئافیس‌تایی) یا ئەوانه‌ی زمانه‌کانیان زیندوو و تا ئیستا ماونه‌ته‌وه (ته‌ورات، ئینجیل، قورئان).^(۱)

ئوه‌ی پێوسته‌ لێره‌دا بووتری ئەوه‌یه که قورئان دیارده‌ییکی تایبه‌تی به‌ له‌ بیرى ئاده‌مزادا. قورئان له‌ گه‌ل شیعری عه‌ره‌بی که دوو سهد سالیکی پێش ئەوپه‌یدا بووه، زمانی عه‌ره‌بی ده‌که‌ن به‌ کۆنترین زمانیکی سه‌ررووی زه‌وی که به‌ زیندوویی مایه‌ته‌وه و گۆررانی به‌ سه‌را تێپه‌ری بی و به‌رزترین نمونه‌ی قسه‌ی جوانی پی نووسرا‌بێته‌وه.

بیر کردنه‌وه و دۆزینه‌وه‌ی راستی و داهینانی هونه‌ری و ئەده‌بی په‌کیکه له‌ نزیکترین خاسیه‌تیکی که هه‌موو ئاده‌مزاد وه‌کو دیارده‌ییکی وه‌کیه‌کی ده‌خاته‌ روو. به‌م جوړه‌ داهینانی شاعیر له هه‌موو جیگه‌ و ده‌ورو رۆژگارێک دا راسته‌ داهینانیکه‌ بۆ ئەو نه‌ته‌وه‌یه‌ی که به‌ زمانه‌که‌ی نووسراوه‌ته‌وه، به‌لام هه‌ر له‌ واکه‌دا بۆ هه‌موو مرو‌فایه‌تی به‌. به‌ تایبه‌تی به‌ره‌می ئەده‌بی کۆن ئەوانه‌ی زمانه‌که‌یان نه‌ماوون، بی گومان ده‌بن به‌ سامانی ئەو زمانه‌ تازانه‌ی له‌ زمانه‌ کۆنه‌کان دا له‌ دایک بوون.

ئەده‌بی پاش میژ و ده‌که‌ین به‌ دوو به‌شه‌وه:

(۱) ئەده‌بی ئەرکیۆلۆجی

(۲) ئەده‌بی تومار کراوه‌ تیه‌کانی ئەلفوبی.

(۱) ئەده‌بی ئەرکیۆلۆجی

ئەده‌بی ئەرکیۆلۆجی ئەو ئەده‌به‌یه‌ که به‌ وینه‌ و په‌رمز و نه‌قش و دروشم تومار کراوه، وه‌کو نووسینه‌ هه‌ره‌ کۆنه‌کانی سۆمه‌ری و ئیسلامی و خه‌تی بزماری بابلی و ئاشووری و هیرۆگلیفی میسر و

دروشمه‌کانی زمانی چینی و تیه‌کانی سانسکریتی.

بی گومان گه‌وره‌ترین داهینانی ئاده‌مزاد دۆزینه‌وه‌ی وینه‌ (شکل) بوو بۆ تومار کردنی شت، ئەمه‌ پێش میژ و وی له‌ پاش میژ و وجیا کرده‌وه. کۆنترین تومار یا نووسینی هیرۆگلیفی له‌ وولاتی سۆمه‌ره‌وه‌ ماوه‌ته‌وه، ئەم نووسینه‌ بریتی به‌ له‌ وینه‌، وه‌کو وینه‌ی بالنده‌ مانای بالنده‌ ده‌گه‌یی، وینه‌ی ئاده‌مزاد مانای ئاده‌مزاد ده‌نوینی. دیاره‌ ئەم پکرده‌وه‌یه‌ ئەگه‌ر چی بۆ مه‌به‌سیکی دیاری کراو بوو به‌لام به‌ هۆی گلی برژاوه‌وه‌ بۆ دوا رۆژ پارێزرا، به‌م جوړه‌ بوو به‌ ده‌ست په‌نگینی ینک هاوشانی نه‌قش و وینه‌ و نیگاری سه‌رگلی برژاو بوو. له‌ ده‌ورو به‌ری ۳۶۰۰ سال پێش مه‌سیح، له‌ خاکی وولاتانی سۆمه‌ر و ئیلام و میسر له‌ ئەنجامی گۆررانی هه‌موو ئەو نه‌قشانه‌ی بۆ مه‌به‌سی مانا به‌ کار هینرا بوون کۆمه‌لیک وینه‌ که‌وته ناوه‌وه، ئەمه‌ په‌نگدانه‌وه‌ی ئەو بیسر و رایانه‌ بوو که له‌ میشکی ئاده‌مزادی ئەو سهرده‌مه‌ بوون، ئەم کۆمه‌له‌ وینه‌یان ناونا «نووسینی هیرۆگلیفی» ئەمه‌ له‌ وولاتی میسر له‌ سالی ۳۰۰۰ی پێش مه‌سیح که‌وته پۆیه‌ و ئەوپه‌ری پێشکه‌وتن.^(۲)

گه‌لی پاشماوه‌ی هونه‌ری و ئەده‌بی میسر به‌ تیه‌ی هیرۆگلیفی پارێزراو کارێکی گه‌وره‌یان کرده‌ سه‌ر هونه‌ر و ئەده‌بی هه‌موو گیتی.

۱ - ئەده‌بی سۆمه‌ری

کۆنترین شیعریک که میژ و وئاگاداری بی، ئەو شیعره‌یه‌ که نزیکه‌ی ۲۹۰۰ سال پێش مه‌سیح شاعیری سۆمه‌ری «دینجیری دامو» بۆ «ئیتیه‌اب»ی خوازنی لیگش ده‌لا و نینه‌وه‌ و ده‌لی: داخی گران! گیانم ده‌توینه‌وه‌ له‌ هه‌ژمه‌ت شار و گه‌نجینه‌کانی. داخی گران! گیانم ده‌توینه‌وه‌ له‌ هه‌ژمه‌ت شاره‌که‌م جه‌رسو (لیگش) و گه‌نجینه‌کانی.

من‌دالان له‌ جه‌رسوی پیروژ له‌ ژبانی هه‌ژاری دان داگیرکه‌ر گه‌یشته‌ ئارامگای هه‌ره‌ مهن. قه‌رالیچه‌ گه‌وره‌که‌ی له‌ په‌رستگایه‌وه‌ ده‌هینا. ئەی گه‌وره‌ژنی شاری وه‌ک بیابان و په‌رتس که‌ی ده‌گه‌ری‌یه‌وه!^(۳)

ئاهیککی به‌ کۆله‌ له‌ ده‌روونیککی بی گه‌رد و پاکه‌وه‌ هه‌لقولاوه، شاعیر چاره‌روانی گه‌رانه‌وه‌ی به‌ختیاری له‌ ده‌ست چوده‌کا. له‌ پاش هه‌موو رووخان و پرووخاندیک بنیادنانیک هه‌یه، شاعیر به‌ تمای هاته‌وه‌ی خوازنه‌، به‌لام نازانی که‌ی ده‌گه‌ریته‌وه!

ئینوس (مه‌لحه‌مه‌)ی گلگامیش:

هه‌ندی تاته‌به‌ردی ئه‌رکیۆلۆجی که‌وتۆته‌ ناوه‌وه‌ سه‌رده‌می په‌یدا بوونیان ده‌گه‌رینه‌وه‌ بو ۲۵۰۰ سال پیش مه‌سیح . کۆمه‌لێک ئیپوس و نه‌فسانه‌ له‌ بابته‌ کار و کرده‌وی شاهه‌ کۆنه‌کان و قسه‌ی نه‌ستق و نوێژ و سکاالو پارانه‌وه‌ی ئایینی‌یان له‌ سه‌ر تۆمار کراوه‌ . ئه‌وه‌ی شایانی باسه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ خاوه‌نی ئه‌م به‌ره‌مانه‌ نه‌ناسراوون . یه‌کێ له‌ به‌ره‌مه‌ ئه‌ده‌بی‌یه‌ هه‌ره‌ گرنگه‌کانی ئاده‌مزادی کۆن ئیپوسی «گلگامیش» . ئه‌م ئیپوسه‌ باس له‌ به‌سه‌رهاتی قاره‌مانی سۆمه‌ری گلگامیش Gilgamesh و هاویری ئه‌نکیدو Enkidu ده‌کا . ته‌واوی تیکستی تۆمار کراوی ئه‌م ئیپوسه‌ له‌ سه‌ر تاته‌به‌رد له‌ نامه‌خانه‌ی ئاشوور بانپیل (۶۶۸ - ۶۲۷) پیش مه‌سیح له‌ نینه‌وا دوزراوه‌ته‌وه‌ . تیکستی گلگامیش بریتی‌یه‌ له‌ دوازه‌ پارچه‌ ، هه‌ر پارچه‌ی ۳۰ دیره‌ شیعره‌ و له‌ سه‌ر تاته‌به‌ردیک تۆمار کراوه‌ .^(۱)

گلگامیش ئیپوسیکی لیریکی (سه‌روود ، ستران ، گۆرانی)یه‌ ، چیرۆکیکی شیعری‌یه‌ له‌ گه‌ری‌یگی کۆیر و گه‌وره‌ی ژبانی ئاده‌مزاد ده‌دۆی . شاکاریکی بی‌ هاوتایه‌ ، کاریکی دراماتیکی گه‌وره‌ی کردۆته‌ سه‌ر ئاده‌مزاد ، له‌ ۲۵۰۰ سال پیش مه‌سیحه‌وه‌ پشتا و پشت وه‌کو په‌ندی دانایی خه‌لکی گیراویانه‌ته‌وه‌ . تیکسته‌ یه‌که‌مه‌ په‌سه‌نه‌کانی به‌ زمانی سۆمه‌ری له‌ ناوچوون ، به‌لام گیرانه‌وه‌ی سه‌ر زار و گۆرینیان بۆ زمانی وه‌کو بابلی ئیپوسه‌که‌یان پاراست . چیرۆکی تۆفانی نوح سه‌رچاوه‌ییکی بنچینه‌یی بووه‌ بۆ ئه‌م کاره‌ ، له‌ پاشانا گلگامیش خۆی بووه‌ یه‌که‌مین و کۆترین سه‌رچاوه‌ی تۆمار کراوی رووداوی تۆفانی نوح ، وه‌کو ده‌رده‌که‌وی پیش هه‌موو کتێبه‌ ئایینی‌یه‌ ئاسمانی و زه‌وی‌یه‌کانیشه‌ .

ئاده‌مزاد له‌ کۆنه‌وه‌ و تا ئیستاش هه‌موو ده‌م بیر له‌ مردن ده‌کاته‌وه‌ و ئی‌ده‌ترسی . ئه‌مه‌ بیرو را و خه‌بالیکی هه‌میشه‌یی به‌ روکی به‌ر نادا . دياره «ترسان له‌ مردن» ئاده‌مزاد راده‌کیشی بۆ ئه‌وه‌ی بیر له‌ نه‌میری وزیندوویی و ژبانی جاویدانی بکاته‌وه‌ ، گلگامیش قاره‌مانی ئیپوسه‌که‌ هه‌میشه‌ تووشی مردووان دی . نزیکترین هاویری یاریده‌ده‌ری ئه‌نکیدوله‌ پیش چاوی کۆچی دوایی ده‌کا . له‌ به‌ر ئه‌وه‌ بریار ده‌دا که‌ به‌ شوین داری نه‌میری بگه‌ری بۆ ئه‌وه‌ی بگاته‌ نه‌ینی‌یه‌ کاتی له‌ ناوچوون .

قاره‌مانی ئیپوسه‌که‌ گلگامیشه‌ ، نه‌فسانه‌ ئه‌وه‌ ده‌گه‌رینه‌وه‌ که‌ شای ئوروک بووه‌ له‌ وولاتی میزوپوتامیا (عیراق) ، فه‌رمانه‌ر وایینیکی به‌ زه‌بر و زۆردار بووه‌ ، چه‌زی به‌وه‌ کردووه‌ میزد مندال بۆ چه‌نگ ره‌وانه‌ بکا و کیژ و لآن بۆ کۆری رابواردن بانگه‌ بکا . خه‌لکی له‌ خوداکیانیان ده‌پارینه‌وه‌ که‌ بزگاریان بکه‌ن . خودایان به‌ ده‌نگیانه‌وه‌ دین و

که‌سیکی وه‌کو ئه‌نکیدو دروست ده‌که‌ن . ئه‌مه‌ کابرایینیکی به‌هیز و توانا و پالنه‌وان و بی‌ ئامان بوو ، له‌ گه‌ل ئازال و درنده‌ له‌ چۆل و بیابانان دا ده‌ژیا . ئه‌نکیدو دینه‌ شار ، بۆزانی هه‌والی شای زۆردار . شار کاریکی گه‌وره‌ی لی ده‌کا ، خوو و ره‌ووشتی ده‌گۆری ، سۆز و نه‌رمی و نیسانی ده‌چینه‌ دلێه‌وه‌ و له‌ باتی ئه‌وه‌ی گلگامیش له‌ ناویا ده‌بی‌ به‌ هاویری . گه‌لی کار و کرده‌وه‌ پینکه‌وه‌ ده‌گه‌یینه‌ ئه‌نجام ، به‌ شداریی جه‌نگ و شه‌ر و شوهره‌کانی گلگامیش ده‌کا ، پینکه‌وه‌ دینوی هومبابا پاسه‌وانی دارستان له‌ نار ده‌بن . که‌ گلگامیش به‌ سه‌رکه‌وتوویی ده‌گه‌رینه‌وه‌ ئوروک ده‌که‌وتنه‌ به‌ به‌ره‌ره‌کانی خاواژنی شار ئه‌شتار . خوداکان گاجووتیکی ئاسمانی ده‌نیرن بۆ تۆله‌سه‌ندن له‌ شا و شاره‌که‌ی . گاجووت باغ و باغات ته‌خت ده‌کا ، ئاوی زنی هه‌موو ده‌خواته‌وه‌ ، خه‌ریک ده‌بی‌ شاری ئوروک به‌ ته‌واوی و ستران بکا ، به‌لام گلگامیش له‌ گه‌ل ئه‌نکیدوی هاویری پاش زۆرانبازیکی قاره‌مانانه‌ ده‌توانن گاجووت بکوژن ، له‌ مه‌دا نه‌وه‌کو ته‌نیا به‌ سه‌ر گاجووت دا زال ده‌بن ، به‌ لکو ئه‌شتاریش ده‌به‌زینن . به‌لام ئه‌نکیدو کۆچی دوایی ده‌کا ، چونکه‌ ژبانی شاری بی‌ خۆش نه‌بوو . ئیتر گلگامیش ده‌که‌وتنه‌ سه‌ر هه‌وه‌سی ئه‌وه‌ی ریگه‌ییك بدۆزینه‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی ژبان هه‌میشه‌یی و نه‌میری . له‌ پاش هه‌ول و ته‌قه‌لایینیکی زۆر و رووه‌کی نه‌میری = نبات الخلود ده‌دۆزینه‌وه‌ . له‌ ریگه‌ی گه‌رانه‌وه‌ی دا بۆ شار ، تووشی جوگه‌له‌ییك ده‌بی‌ و لا ده‌دا ، خۆی ده‌خاته‌ ئاوه‌وه‌ بۆ پاك کردنه‌وه‌ی له‌ش و رووه‌که‌که‌ له‌ قه‌راغ جوگه‌له‌که‌ داده‌نی . له‌ پر مارنیک په‌یدا ده‌بی‌ ، رووه‌ک ده‌رفینی و له‌ چاووون ده‌بی‌ ، ئه‌مه‌ ده‌بیته‌ هۆی ئه‌وه‌ی گلگامیش و هه‌موو ئاده‌مزادی سه‌ر رووی زه‌وی له‌ نه‌میری بی‌ به‌ش بین .

ئه‌م ئیپوسه‌ ئه‌وه‌ ده‌رده‌خا که‌ ئاده‌مزاد ئه‌وه‌نده‌ به‌ هیزه‌ هه‌موو کاریکی بۆ هه‌لده‌سووری ، ده‌توانی به‌ سه‌ر هه‌موو هیژیک دا زال بی‌ ، تا ده‌گاته‌ ئه‌وه‌ی یه‌خه‌ی خوداکیانیش بگری ، به‌لام له‌ گه‌ل ئه‌وه‌ش دا ده‌بی‌ له‌ دوایی دا هه‌ر خوداکان سه‌رکه‌وتووبن .

۲ - ئه‌ده‌بی میسری :

ئه‌ده‌بی میسری کۆن (به‌ زمان قبیتی و به‌ ناوه‌رۆک فیرعه‌ونی) له‌ پاش ئه‌ده‌بی سۆمه‌ری یه‌کیکه‌ له‌ ئه‌ده‌به‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی گیتی کۆن به‌وه‌ی بابته‌ و هونه‌ره‌کانی ئه‌ده‌بیان ره‌نگاره‌نگ و هه‌مه‌ جوهره‌ . کۆترین تیکستیکی شیعری ئه‌ده‌بی میسری کۆن ئه‌وه‌یه‌ که‌ له‌ سه‌ر تاته‌ به‌ردیک هه‌لکه‌ندراوه‌ و له‌ موزه‌خانه‌ی لایدن (هۆله‌نده) پارێزراوه‌ . سه‌رده‌می هۆنینه‌وه‌ی ده‌گه‌رینه‌وه‌ بو ۲۲۰۰ سال پیش

مه‌سیح . شاعیری خاوه‌ن ئهم پارچه شیعره ئه‌وه دهر ده‌بیری که پیوسته له سهر ئاده‌مزاد خوشی له ژبانی سهر پرووی زه‌وی وه‌بگری .^(٢)

جگه له‌مه ئه‌منحوتی چوارهم (١٣٨٠ پېش مه‌سیح) که به‌ناوی ئیخنا‌تون ناسرا بوو، شاعیر بووه، هه‌ندی پارچه شیعری له پیندا‌هه‌ل‌دان (مه‌دح)ی ئه‌تونی خودا داناوه، ئهم شیعرا‌نه به‌جوانترین به‌ره‌مه‌یک داده‌نرین که له ئه‌ده‌بی میسری کۆن مایته‌وه .^(٣)

ئه‌وه‌ی له هه‌مووشیان زیاتر ئه‌ده‌بی میسری کۆنی پێ به‌ناویانگ بووه «کتیبه‌ی مردووان»ه، ئه‌مه بریتی‌یه له ته‌لیسم و ته‌فسانه و رمزو نیشانه‌ی جادوو‌گه‌ریی ئاینی، له گۆری هه‌ندی له گه‌وره پیاوایی به‌مه‌ماله‌ی هه‌ژده‌مین فەرمان‌ره‌وایی فیرعه‌ونه‌کان دۆزراوه‌ته‌وه .

(٢) ئه‌ده‌بی تۆمار‌کراو به‌تیبه‌کانی ئه‌لفوینی

به‌لای که‌می‌یه‌وه هه‌زار سالیک پېش مه‌سیح ئه‌ده‌بیکه‌ی به‌رز خوی نواند به‌ئه‌لفوینی‌یکه‌ی ریکوینک تۆمار‌کرا، ئه‌مه بریتی بووله ئه‌لفوینی‌ی ئارامی و عیبری و گریکی و لاتینی و ئافیس‌تایی و سانسکریتی و هی‌تر . بۆ‌مه‌به‌سی فیر کردن و لیک‌کۆلینه‌وه ئهم ئه‌ده‌به له دوو شیه‌وه، یا له دوو سه‌ر‌چاوه‌ی جیا‌وا‌زدا به‌دی ده‌که‌ین :

- (١) ئه‌ده‌بی هونه‌ری سه‌ره‌خۆ .
- (٢) ئه‌ده‌بی هونه‌ری له‌کتیبه‌کانی ئاینی دا .

(١) ئه‌ده‌بی هونه‌ری سه‌ره‌خۆ

له هه‌زار ساله‌ی پېش مه‌سیح بزوتنه‌وه و جموجۆلی ئاده‌مزاد له پرووی ئه‌ده‌بی و هونه‌ری‌یه‌وه خا‌که‌کانی با‌کووری زه‌ریای ناوه‌راست و هیندستان و چینی گرتبووه‌وه، ئهم رۆژ‌گاره له‌لایه‌ن شیعرا‌نه‌وه‌بیانه‌وه به‌ره‌مه‌یکه‌ی به‌کجار به‌زمان بو‌ده‌وره‌ده‌کاته‌وه، له دووا رۆژدا کاری کرده سه‌ره‌موو‌ئه‌وه ئه‌ده‌به تازانه‌ی که له ئه‌نجامی دروست بوونی نه‌ته‌وه‌کانی سه‌ر پرووی زه‌وی ئه‌مه‌ر و په‌یدا بوون .
أ - ئه‌ده‌بی گریکی (یونانی کۆن) :

به‌رزترین نمونه‌ی ئه‌ده‌بی هونه‌ری تا‌قی کرده‌وه‌کانی گریک و رۆم‌پانه‌کان بوو، ئهم ئه‌ده‌به نه‌وه‌کوته‌نیا بوو به‌دایکی ئه‌ده‌بی نه‌ته‌وه‌کانی ئه‌وروپا که له سه‌ده‌کانی ناوه‌راست دا به‌ته‌واوی دروست بوون له پاش خه‌مالانی زمانه‌نه‌ته‌وه‌یی په‌کانیان، به‌لکو کاریکی گه‌وره‌ی کرده سه‌ر ئه‌ده‌بی نه‌ته‌وه‌کانی هه‌موو‌گیتی .

ئه‌وه‌ی شایانی باسه و ده‌بی بووتری ئه‌وه‌یه ئهم ئه‌ده‌به به‌رزه به

زمانی گریکی ده‌ستی پێ کرد، گه‌نجینه‌ییکی بی‌هاوتای له داهینانی ئه‌ده‌بی خسته ژیر ده‌ستی ئاده‌مزاد . له پاش پینج سه‌ده، له به‌رگه‌لی هۆی کۆمه‌لایه‌تی - سیاسی (سۆسیۆپۆلیتیک) له ناو مندال‌دانی ئه‌ده‌بی گریکی‌یه‌وه ئه‌ده‌بی لاتینی (رومانی) به‌زمانی لاتینی له دایک بوو . له پاش ئه‌مه، هه‌ردوو ئه‌ده‌ب پیکه‌وه به‌رده‌وام بوون، گریکی‌یه‌که به‌ره‌و کزی و لاتینی‌یه‌که به‌ره‌و په‌رسه‌ندن و گۆر‌ران ده‌رویشتن .

١ - ئیلیاده Iliade - ئۆدیسه Odysse

ئێپۆسی ئیلیاده له گه‌وره‌ترین شا‌کاری ئه‌ده‌بی هونه‌ری گیتی ده‌ژمیرنی، وه‌یه‌که‌مین به‌ره‌می ئه‌ده‌بی به‌رزی گریکی کۆنه، له سه‌ده‌ی نۆیه‌می پېش مه‌سیح له سالی ٨٥٠ له‌لایه‌ن هۆمیرۆسه‌وه دانراوه و کۆ‌کراوه‌ته‌وه و ریک‌خراوه . ئهم ئێپۆسه بریتی‌یه له ٢٤ سه‌روود شازده هه‌زار دێسه‌ شیعرا . به‌شی له رووداوه‌کانی جه‌نگی ته‌رواده ده‌گێرته‌وه که له نیوان گریک و ته‌روادی‌یه‌کانا پرووی دا . ته‌رواده شارینکی کۆن بوو له رۆژئاوای ئاسیای بچووک . ئه‌فسانه (میتۆلۆجیا)ی گریک ده‌لی گریکه‌کان ده‌سال ئابلقه‌یان دا (١١٩٣ - ١١٨٤ پېش مه‌سیح) .

ئیلیاده ئه‌وه ده‌گێرته‌وه له‌وکاته‌ی ئه‌شیل (ئه‌خیل) له‌گه‌ل ناگا مه‌منوون تیک ده‌چی ده‌گه‌رته‌وه با‌ه‌گای خوی و بریار ده‌دا که بچینه‌وه مه‌یدانی جه‌نگ بۆتۆله سه‌ندنه‌وه‌ی هاو‌پری‌ی خوی بترۆکل که هیکتۆر کوشت بووی . له پاش زال بوونی ئه‌شیل به‌سه‌ر هیکتۆر و کوشتنی لاشه‌ی راده‌کینشی به‌ده‌وری گۆری هاو‌پری‌ی‌دا ده‌گێرنی، له پاشانا لاشه‌که ده‌باته‌وه بۆباوکی هیکتۆر که بریامی ناو بوو .

جگه له‌مه هۆمیرۆس ئێپۆسیکی تریشی هه‌یه به‌ناوی ئۆدیسه، له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌وته‌می پېش مه‌سیح ریکی خستوه، له ٢٤ سه‌روود پیک هاتوه، هه‌ر سه‌روودیکه بریتی‌یه له ٣٣٠ تا ٦٠٠ دێسه شیعرا . سۆزی مرو‌فایه‌تی قاره‌مانه‌کانی ئۆدیسه ده‌بزوینی، زمانی به‌رزه، ره‌نگدانه‌وه‌ی پێشکه‌وتن و کۆمه‌لیکی شارستانی‌یه .

٢ - به‌ره‌مه‌گرنگه‌کانی ئه‌ده‌بی گریک ئیلیاده و ئۆدیسه ئه‌گه‌ر چی له شا‌کاره‌کانی ئه‌ده‌بی گریکی ده‌ژمیرن به‌لام ئه‌ده‌بی گریکی له هونه‌ره‌کانی تری شیعرا و په‌خشان دا گه‌لی ده‌وله‌مه‌نده و بزوتنه‌وه‌ی ئه‌ده‌بی به‌رده‌وام بووه تا په‌یدا بوونی ئه‌ده‌بی لاتینی .
له‌م ماوه‌یه‌دا به‌کورتی باس له شاعیره هه‌ره گه‌وره‌کان ده‌که‌ین و په‌نجه‌ش بۆ به‌ره‌مه‌گرنگه‌کانیان درێژ ده‌که‌ین .

له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌شته‌می پێش مه‌سیح شاعیرێکی گه‌وره‌ی گریک هیسودوس Hesiodos خه‌ریکی شیعری په‌روه‌ده‌و‌فیرکردن (دیداکتیکی) بوو. ئەم شاعیره‌ ده‌یویست له‌ ته‌لی خه‌یال و سۆزو ده‌روونی ئاده‌مزاد بدا بۆمه‌به‌سی هاندانی بۆکار، چونکه‌ کارما‌به‌ی ژیا‌نه‌ بۆ ئاده‌مزاد خۆی و به‌شدار بوونه‌ له‌ شارستانی‌ته‌ی مرو‌فایه‌تی. کۆمه‌لیک له‌م باب‌ه‌ته‌ شیعرا‌نه‌ی له‌ پاش خۆی به‌جی هه‌شت به‌ ناوی «کار و رۆژگار»ه‌وه‌.

- ۲ -

له‌ چاره‌کی دووایی سه‌ده‌ی شه‌شم - نیوه‌ی په‌که‌می سه‌ده‌ی پینجه‌م شاعیرێکی گه‌وره‌ی تری گریک که‌وتبووه‌ جموجۆلی‌ی هونه‌ری و ئەده‌بی‌یه‌وه‌، ئەمه‌ ئیسخولوس Aiskhulos (۵۶۵ - ۴۸۵) پێش مه‌سیح‌ی شاعیر دراماتوورگ بوو. په‌کێکه‌ له‌ سێ شاعیره‌ گه‌وره‌که‌ی شانۆی گریکی. هه‌موو ژیا‌نی بۆ چیرۆکی شانۆی ته‌رخان ک‌ردبوو، به‌ هۆی هه‌ست و خه‌یالی قوول و سۆزی مرو‌فایه‌تی، به‌هه‌زترین و جوانترین چیرۆکی تراجیدی شانۆی نووسیه‌وه‌، هه‌ر له‌ به‌ر ئەوه‌ش بوو به‌ باوکی هونه‌ری شانۆ ناویانگی ده‌رکرد.

- ۳ -

به‌ هۆی ئەوه‌ی شیعیر خه‌ریکی هه‌موو سووچیکێ ژیا‌ن بووو په‌نگدانه‌وه‌ی ر‌ووداوه‌کانی به‌ شیوه‌ی هونه‌ری جیاواز ده‌خرانه‌ روو. له‌ به‌ر ئەوه‌یه‌ ده‌بینن له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می پێش مه‌سیح شاعیرێ گریکی (لاتینی) کراتینوس Kratinos هونه‌ری کۆمیدیا هه‌لده‌بژیری بۆ چاک‌کردنی باری ژیا‌نی ئاده‌مزاد و له‌ ر‌یی شانۆی کۆمیدی‌یه‌وه‌ گه‌لی به‌ره‌مه‌می به‌رز دینێته‌ ناوه‌وه‌ و به‌ دامه‌زرینه‌ری شانۆی کۆمیدی ده‌ژمیرری.

- ۴ -

له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می پێش مه‌سیح (۴۱۰) شاعیرێکی تری گریکی نونوس Nonnos که‌ له‌ میسر له‌ دایک بووه‌، گه‌وره‌ترین کاریکی ئەده‌بی هونه‌ری هه‌ناوه‌ته‌ ناوه‌وه‌ به‌ ناوی پونیم (چیرۆکی شیعری) «دیونیزیاک»، ئەمه‌ بریتی‌یه‌ له‌ ده‌ور ک‌ردنه‌وه‌ی میتۆلۆجیا‌ی گریکی کۆن به‌ شیوه‌پێکی هونه‌ری په‌کجار به‌رز، هه‌ر له‌ به‌ر ئەوه‌ش بوو له‌ پاشان‌ا ئەم کاره‌ هونه‌ری‌یه‌ خۆی بوو به‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی بنجینه‌یی بۆ گیتی‌ی په‌نگینی میتۆلۆجیا.

- ۵ -

ئورپیدیس Euripides (ده‌ور و به‌ری ۴۸۰ - ۴۰۶) پێش مه‌سیح به‌کێکه‌ له‌ سێ شاعیره‌ گه‌وره‌که‌ی شانۆی گریکی، نزیکه‌ی سه‌د چیرۆکی تراجیدی شانۆی دان‌اوه‌، به‌ ناویانگترینیان:

«ئه‌ندروماک»، «ته‌روادیه‌تی»، «فینیقیه‌تی»، «ئه‌لیکترا»، «ئیفگی‌نیا» و ه‌ی تر. گه‌وره‌ترین نه‌دگاری ئەم شاعیره‌ ئەوه‌یه‌ که‌ له‌ ده‌برینی هه‌ستی سایکۆلۆجی‌ی ناوه‌وه‌ی ئادامزاد سه‌رکه‌وتوو بووه‌.

- ۶ -

شاعیرێ ناوداری گریک سوفوکلیس Sophokles (۴۹۶ - ۴۰۵) پێش مه‌سیح) سه‌رۆکی سێ کۆچکه‌ی شیعری شانۆی گریکی‌یه‌، شیعری لیریکی و شیعری درامای شانۆگه‌ری‌ی زۆره‌، ده‌لێن ژماره‌ی گه‌یشتۆته‌ ۱۳۰ شانۆگه‌ری، به‌لام ته‌نیا حه‌وت تراجیدیای گه‌یشتۆته‌ نێمه‌، له‌مانه‌ شانۆگه‌ری‌ی «ئه‌نتیگۆنه» و «ئۆدیبی شاهنشاه» له‌ شاکاره‌ کلاسیکی‌یه‌کانی ئەده‌بی گیتی ده‌ژمیررین.

- ۷ -

شاعیرێ رووخۆش و ده‌م به‌ بزه‌ و پێکه‌نین ته‌ریستوفانیس Aristophanes گه‌وره‌ترین شاعیرێ کۆمیدی‌ی گریک بوو له‌ ئاتینا، کۆمه‌لیک شانۆگه‌ری‌ی کۆمیدی دان‌اوه‌، ناوه‌کانی له‌ سروشت و ئاژه‌ل و بالنده‌ و زینده‌وه‌ر خواستوووه‌، له‌مانه‌ کۆمیدی‌یه‌کانی «هه‌ور»، «زه‌رده‌واله‌»، «چۆله‌که‌»، «بۆق» و ه‌ی تر ئەوه‌ی پێوسته‌ له‌م رووه‌وه‌ بووتری ئەوه‌یه‌ به‌شیکێ که‌م له‌ کۆمیدی‌یه‌کانی به‌ نێمه‌ گه‌یشتوه‌.

- ۸ -

له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌م - چواره‌می پێش مه‌سیح فیلوکسینوس philoxenos (۴۳۵ - ۳۸۰)‌ی شاعیرێ ده‌ربار له‌ کۆشک و سه‌رای دیونیسوس‌ی گه‌وره‌ی خوین ر‌یژ ده‌ژیا. ئەم شاعیره‌ داهینه‌ری باب‌ه‌تی پێداهه‌ل‌دان (مه‌دح) بوو له‌ ئەده‌بی گریکی‌ی کۆن دا، زۆربه‌ی شیعره‌کانیشی بۆ دیونیسوس‌ی خوین ر‌یژ هونراوه‌ته‌وه‌.

له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می پێش مه‌سیح (ده‌ور و به‌ری ۳۱۰) تیوکریتوس Theokritos له‌ سقلیا ده‌ژیا، به‌رزترین باب‌ه‌تی شیعری هه‌نایه‌ ناوه‌ده‌بی گریکی‌یه‌وه‌. ئەم هونه‌ره «ئیدیلای» Aidela یان پی ده‌ووت، ئەمه‌ هونه‌ریکه‌ ناوه‌رۆکی له‌ دل‌داری‌ی ده‌شت و ده‌رو گوند و دیهات وه‌رده‌گرری، واته‌ دل‌داری‌ی پاکی دوور له‌ شار و شارستانی.

(۹)

له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می پێش مه‌سیح (ده‌ور و به‌ری ۳۱۰) تیوکریتوس Theokritos له‌ سقلیا ده‌ژیا، به‌رزترین باب‌ه‌تی شیعری هه‌نایه‌ ناوه‌ده‌بی گریکی‌یه‌وه‌. ئەم هونه‌ره «ئیدیلای» Aidela یان پی ده‌گوت، ئەمه‌ هونه‌ریکه‌ ناوه‌رۆکی دل‌داری‌ی ده‌شت و ده‌رو گوند و دیهات وه‌رده‌گرری، واته‌ دل‌داری‌ی پاکی دوور له‌ شار و شارستانی.

(۱)

شاعیر له سهرانسهری میژ ووی نهدهمی لاتینی فیرجیلیوس Virgilius
فیرجیل) بوو. (له پاشانا قسمی لیوه ده کړی

شاعیرری رومانی لوکریټوس Lucretius (دهور و بهری ۹۸ - ۵۵
پیش مه سیح) که له رومانا له دایک بووه و ههر له ویش ژیاوه،
خواهونی نیپوسی «سروشته»، لهم نیپوسه دا ههول ده دا فلسفه فیه
نهیکورس (نه بیفور) پیشان بدا و خوی ده کاته لابه نگرې و نهوه
دهر ده بېری که خوشی و له زهت مه به سه بنچینه می کانی بوونی
ناده مزاده له سهر ووی زهوی.

- ۶ -

په خشانې هونه ری لهم رومانا گه لی پیش کوهت بوو، نه م
جوزه په خشانه به زوری بونووسینه و هی میژ ووبه کار ده هینرا،
په کئی له میژ و ونوسه گه وره کانی رومان سالوستوس Sallustus (۸۶
- ۳۵ پیش مه سیح) دوو بهرهمی بهرزی به جی هیشته وه، به که میان
«ژیانی یوگورتا»^(۸) و دوو میان «پیلانی کاتیلینا»، لهم نووسیا نه دا
بهره همی بته و وروون ده خاته بهر ده ست، له په که میانا
به سهرهاتی یوگورتای شاهنشای نهومیدیا ده گېرته وه، نه مه
بهره لستی رومانه کانی کرد، به لام سهرنه کوهت، ماریوس به دیل
گرتی و له گه ل خوی بر دیه وه رومانا و ههر له ویش مرد؛ له دوو میان
به سهرهاتی کاتیلینا (۱۰۹ - ۶۲ پیش مه سیح) ده گېرته وه، نه مه
گه وره و خانه دانیکې رومانی بوو، له دژی نه نومه نی سینات بوو،
له پاش نه وهی مه سه له له لای کونسول ناشکرا بوو، بهر بهر کانی
کرا و له شهردا کوژرا.

- ۷ -

گه وره ترین شاعیرری میژ ووی نهدهمی لاتینی فیرجیلیوس (۷۱ -
۱۹ پیش مه سیح) بوو، نه مه دیارترین شاعیرری رومانا بوو. ههر له
بهر نه وهی نه ته وهی گریکی گه وره «ئیلیاده» ی هه بوو، به لای نه وه
ده بوو روماش شاکارنیکې نه ده می گه وره ی وه کوئوی بی. بوننه مه
نیپوسی «ئیناده» ی له سالی ۲۹ ی پیش مه سیح دانا له ۱۲ سر وود
تیدا لاسای «ئیلیاده» ی هومیروسی کردوته وه، به لام به زمانی
لاتینی. هومیروس له کوی «ئیلیاده» ته واوده کا نه و له ونوه ده ستی
بی ده کا. به خه یالی فراوان و موسیقای نرم و ووشه ی شاعیرری
«ئیناده» ده گه یینته پله ی «ئیلیاده». قاره مانې «ئیناده» ناوی
«ئیناس» و خه لکی ته روا ده بوو، له پاش ویران کردنی ته روا ده له وی
را ده کا، ماوه ییک له قرتاج ده مینته وه لای دیدون شازنی نه و
ناوچه به. ژنه چه زی لی ده کا، ئیتر له ونوه به دزی به وه بی ده
ده چی و پرووده کاته خاکی ئیالیای ئیستا و له ناوچه ی لاتینوم
نیشته جی ده بی، له پاشانا نه وه کانی شاری رومانی لی درست

له سده ی سی یه م بهم لاه نه ده می گریکی که و ته لیژی به وه،
نالین له ناوچو و به لام گه لی کز بوو، بویه سده کانی داهاتوو
شاعیریکې گه وره ی وا ده ور ناکاته وه که ناوی لاپه ره ییکې زور داگیر
بکا له ناو میژ ووی نه ده ب دا، ته نیا میلیاگروس Meleagros (دهور و
بهری ۱۴۰ - ۶۰ پیش مه سیح) نه بی، نه م شاعیره گریکی به له
پژوهه لاتی زه ریای سه ی ناوه راست له نریک پروویاری نه رده ن و
شاری سوور (صور) ژیاوه، کومه لیک شیعری داناهه به ناوی
«دیوانی ئیکلیل» نوماری کردوه.^(۷)

ب - نه ده می رومانی (لاتینی):

له گه ل کز بوونی نه ده می گریکی و رپوشتنی به ره و ناوا بوون،
نه ده می لاتینی که و ته په ره سه ندن و بوو به جیگر و بهر ده و امی نه ده می
گریکی. کونترین شیعری رومانی به زمانی لاتینی ده گه رته وه
سده ی دوو می پیش مه سیح، به م بی په داهینانی نه ده می لاتینی له
نیوه ی په که می سده ی دوو می پیش مه سیح ده ست بی ده کا.

- ۱ -

کونترین شاعیرری لاتینی ئینیسوس Ennius، له دهور و بهری
۱۶۹ ی پیش مه سیح ژیاوه. دیارترین بهرهمی نه ده می نه م شاعیره
به ناوی «سالنامه» به، نه مه بریتی به له میژ ووی شاری رومانا
پژوی بنیاد نایه وه تا دهور و بهری ژیسانی شاعیر. ئینیسوس
پرووداوه کانی نه م میژ ووه به شاعر ده گېرته وه.

- ۲ -

شاعیریکې تری لاتین تیریتیسوس Terentius (له دهور و بهری
۱۹۰ - ۱۵۹ پیش مه سیح) له قرتاج ژیاوه. له وه سفی خو و
په وشتی نا ده مزاد، سهرکه و توو بووه. شیعری ته نیا بوننه مه به سه
به کار هیناوه، دهوریکې بالای بووه له گوپران و په ره سه ندن
هونه ری شانوگه ری.

- ۳ -

ههر له سده ی دوو می پیش مه سیح جوفینال Juvenal (دهور و
بهری ۱۴۰ پیش مه سیح) خه ریکې چاره سه ر کردنی ناگز ووری
کومه لایه تی و خو و و په وشتی خرابی نا ده مزادی سهرده می خوی
بوو. بوننه مه به سه هونه ری جون (هه جوو) ی به کار ده هینا، واته
به جون تیماری نه و ده رده کومه لایه تی یانه ی ده کرد.

سده ی په که می پیش مه سیح پوهی گوپرانی نه ده می رومانی
کون بوو به زمانی لاتینی. نه م سده به گه وره ترین شاعیرانی زمانی
لاتینی ده ورده کاته وه. له سهر ووی نه مانه وه، یا خود گه وره ترین

ده‌کن.

فیرجیلیوس جگه له‌مه شیعریکی زوری هه‌یه له‌بابهت «کاری کشتوکالی و پوره‌دهی مهر و مالات» هه. نه‌مه نمونه‌ی شیعری فیرکردن (دیداکتی) به له‌ئده‌بی لاتینی دا.

شاعیری گه‌وره‌ی رومانی هوراسیوس Horatius (۶۵) - ۸ پیش مه‌سیح) جگه له‌شاعیریته‌ی ره‌خه‌گریکی گه‌وره‌ش بوو، کتییی «هونه‌ری شیعری» (پویتییکا) تا ئیستاش له‌سه‌رچاوه‌ی بنچینی به‌کلاسیکی به‌کانی گریک و رومان ده‌ژمیرری له‌ره‌خه‌ی ئه‌ده‌بی دا. له‌تک‌ئه‌مه‌دا کۆمه‌لیک شیعریشی هه‌یه، به‌تایبه‌تی ئه‌وه‌شه‌ شیعرا‌ه‌ی که‌ ناوی ناوون «جون» و «نامه».

هه‌ر له‌وه‌سه‌رده‌مه‌دا ئوفیدیوس Ovidius (۴۳) پیش مه‌سیح - ۱۸ پاش مه‌سیح) ی شاعیری گه‌وره‌ی زمانی لاتینی لاپه‌ری دووایی ئه‌م بلیمه‌تیه‌تی به‌بوو. ئه‌م شاعیره‌ پرزوق و ئاده‌مزاد په‌سته‌ گۆزانی بو‌لدلاری و پینشکه‌وتن ده‌ووت، عه‌ودالی جوانی سه‌ر رووی زه‌وی بوو، بۆیه‌ هه‌ندێ جار بۆنی له‌ش و لاری جوان له‌ شیعره‌کانی ده‌هات، دل‌به‌ری شاعیری لاتینی ئوفیدیوس په‌یکه‌ریکی جوانی بینه‌راو بوو.

بهم‌جوره‌ لاپه‌ره‌ی میژ ووی ئه‌ده‌بی رومانی به‌ زمانی لاتینی هه‌لدراوه، به‌تایبه‌تی له‌ دووا‌سه‌ده‌ی پیش مه‌سیح که‌ فیرجیلیوس تیندا ژیا بوو، واته‌ سه‌ده‌ی زێرینی ئه‌وه‌ئه‌ده‌به‌ که‌ له‌گه‌ل کز بوونی بت په‌رستی و کۆن بوونی جووله‌که‌یی و په‌یدا بوونی تاینی گاووری ئه‌ویش که‌ وته‌ لێژی یه‌وه‌ و ئه‌ده‌بی گیتی کۆنی ئه‌م ناوچه‌یه‌ کۆتایی هات.^(۹)

هه‌ ئه‌ده‌بی هیندی: ئه‌ده‌بی هیندی وه‌کۆ زۆره‌ی ئه‌ده‌به‌ کۆنه‌کان به‌ تیکستی تاینی و هه‌موو رووداوێکی که‌ پینوه‌ندی به‌ تاینه‌وه‌ هه‌یه‌ ده‌ستی پێ کردوه. به‌شی زوری ئه‌م تیکستانه‌ به‌ ئه‌زه‌روه‌ له‌ سه‌رزاره‌ نه‌وه‌ییکه‌وه‌ بۆ نه‌وه‌ییکی تر ده‌مایه‌وه. له‌ رینگه‌ی ده‌ما و ده‌م کردن ده‌سکاری ییکی زۆر ده‌کران و ناوی خواوه‌نه‌کانیشیان وون ده‌کرد. به‌ گشتی ئه‌ده‌بی هیندی له‌ دوو هه‌زار سال پیش مه‌سیحه‌وه‌ ده‌ستی پێ کردوه تا سه‌ده‌ی پینجه‌می پیش مه‌سیح شیوه‌ و نه‌دگاری دوایی خوی وه‌رگرتوه، هه‌موو ئه‌م ئه‌ده‌به‌ش به‌ زمانی سانسکریتی بووه که‌ ئیستا نه‌ماوه‌ و له‌ ناو چووه.

ئه‌ده‌بی هیندی دوو ئیپوسی گه‌وره‌مان بو‌ده‌ور ده‌کاته‌وه:

۱ مه‌هابهاراتا Maha - bharata

مه‌هابهاراتا به‌ مانای «جنگی بهاراتای گه‌وره» هاتوه، بهاراتا به‌ ماله‌ی فه‌رماتره‌وای هیندستان بوو، ئه‌مه‌ یادگاریکی هه‌ره‌ گه‌وره‌ و

به‌ ناوبانگی ئه‌ده‌بی هیندوسه‌کانه، هه‌روه‌ها په‌کیکه‌ له‌ ده‌هینانه‌کانی ئه‌ده‌بی گیتی، له‌ ۱۸ کتیب پینک هاتوه، دانه‌ری تاقه‌ که‌ سینک نی‌یه‌ و له‌ رۆژگاریکی دیاری کراویش دانه‌نراوه، به‌ لکو‌گه‌لی که‌س له‌ نه‌وه‌ جیاکانی هیندستان به‌ شداری یان تیندا کردوه، به‌ زمانی سانسکریتی نووسراوه‌ته‌وه، زانیاری ییکی زوری تیندایه‌ له‌ بابته‌ جه‌نگ و شه‌ر و شه‌ره‌کانی «کور و بانده‌»، هه‌روه‌ها کرده‌وه‌کانی کریشنا‌ی خودای هیندوسه‌کان، جگه‌ له‌ مه‌ میژ ووی هیندستانی کۆن و ده‌ستور و یاسا و خو و پوه‌ و پشت و ئه‌فسانه‌ی ناو کۆمه‌ل ده‌ور ده‌کاته‌وه. له‌ سه‌ده‌کانی پینجه‌م - شه‌شهمی پیش مه‌سیح ته‌واو بووه و قالبی دوایی وه‌رگرتوه و تا ئیستا ماوه‌ته‌وه.

۲ - رامایانا Ramayana

رامایانا به‌ مانای «قاره‌مانیه‌تی رام» هاتوه، رامای خودای هیندوسه‌کانه، له‌ ئاسمان هاتۆته‌ خواره‌وه‌ و چۆته‌ ناو له‌شی (دونا دۆن = تناسخ الارواح، القمص) فیشنۆ له‌ سه‌رزه‌وی، به‌ زمانی سانسکریتی رینک خراوه. میژ ووی دانسانی به‌ ته‌واوی نازانری، به‌لام له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می پیش مه‌سیح شاعیری هیندی قالمیکی هه‌موو تیکسته‌ کۆنه‌کانی کۆ کرده‌وه‌ و لیکێ دانه‌وه‌ و رینکی خسته‌وه‌ و شتی تریشی خسته‌ سه‌ریان. بهم‌جوره‌ چواره‌ هه‌زار پارچه‌ی لی دروست بوو و به‌ سه‌ر جه‌وت به‌ش دا دابه‌ش کرا. ئه‌م ئیپوسه‌ به‌ سه‌رهاتی چوار برای قاره‌مان ده‌گێرته‌وه‌ له‌ خه‌باتیان دا، له‌ دژی خودای خراپه‌ و تاریکی، له‌ ئه‌نجام دا سه‌رده‌که‌وون، په‌کسانی و ئاسایش له‌ ناو کۆمه‌ل دا بلاوه‌که‌نه‌وه، ئه‌م رووداوانه‌ له‌ گه‌ل ئامۆزگاری و قسه‌ی نه‌سته‌ق و په‌ند و وورد بوونه‌وه‌ له‌ ژبان تیکه‌ل ده‌کرین. گه‌لی چیرۆک و به‌سه‌رهاتی تریشی تیندایه‌ بیره‌وای هیندوسه‌کان ده‌خاته‌ روو له‌ باره‌ی تاین و پینوه‌ندی ئاده‌مزاد به‌ کردگاره‌وه.^(۱۰)

د - ئه‌ده‌بی چینی:

ئه‌ده‌ب له‌ لای چینی به‌ کان شتیکی پیرۆزه، له‌ به‌ر ئه‌وه‌ شاعیر گه‌وره‌یه‌ له‌ لایان و له‌ سه‌ر ئه‌واوه‌ره‌ن که‌ شاعیر ئاده‌مزادینکی دانایه‌ و له‌ لایه‌ن کردگاره‌وه‌ تیره‌راوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی بیه‌ته‌ پینوه‌ند له‌ تیان ئاسمان و ئه‌رز، کردگار و ئاده‌مزاد.

نووسینی چینی له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می پیش مه‌سیح په‌یدا بووه، له‌ پینشانه‌ له‌ پینج هه‌زار تیپ پینک هات بوو، له‌ دووایی دا به‌ درێژایی رۆژگار و گۆرانی زمان تیه‌کان زیادیان کرد.

ئه‌ده‌بی چینی کۆن له‌م به‌ره‌مانه‌ی لای خواره‌وه‌ خویان ده‌نوین:

۱ - یادگاری هه‌ره‌ به‌رزی کۆنی ئه‌ده‌بی چینی ده‌درتسه‌ پال

کونفوشیوس (۵۵۱ - ۴۷۹ پیش مسیح)، هم‌زمان با «کنگ» یی ده‌لین، هم‌موی له باب‌ت خوورپه‌ووشتی ناده‌مژاد و پرنک خستی کومه‌له.

کونفوشیوس فه‌بله‌سوفیکی چینی‌یه، نایینی کونفوشیوسی دامه‌زراند، نهمه نایینیکی فه‌لسه‌فی - نهمه‌بی‌یه، باوه‌پی به کردگار (خالق) نی‌یه، به‌لام داوای ژیانیکی خیزانی و کومه‌لایه‌تی‌ی به‌رز ده‌کا.

۲ - کتییی سرود: نهمه «شی کنگ» یی ده‌لین، له سی سده و پینچ پارچه پینک هاتوه، له نیوان سده‌کانی ۱۱ - ۷ ی پیش مسیح په‌یدا بووه، سروده‌کان بریتین له هندی شیعی دلداری ساکار به شیوه‌ی مونولوج له نیوان کور و کچ دا، به نایه‌تی نهمه له کومه‌لی کشتوکالی داباوه. هه‌روه‌ها نهم هونه‌وه‌کو گورانی بوسه‌مای نایینی و په‌رستن یا پیدا هه‌لدانی خاقانه‌کانی رابردوی چین به‌کارده هینرین، زوربه‌ی نهم گورانی یانه به موسیقاوه ده‌ووترین.

۳ - کتییی میژوو: نهمه «شوکنگ» یی ده‌لین، بریتی‌یه له تومار کراوی پروداوه‌کانی سده‌کانی ۱۱ - ۷ ی پیش مسیح. تیکسته‌کانی نهم کتیه‌فرمانی میری و دووانی خاقانه‌کانی گرتوته خو، له پرووی ناوه‌روکه‌وه له دور و به‌ری ئیدیلوجی کونفوشیوس ده‌سورپینه‌وه.

۴ - کتییی گوپران: نهمه بریتی‌یه له تیکستی قورس و داخراو، له جادوگره‌ی و هم‌زامات و دووا رۆژ خونندنه‌وه هه‌لقولاه، له پاشانا تیکسته‌کان به گیانیکی فه‌لسه‌فی لیک دهم‌رانه‌وه. نهم تیکستانه له نیوان سده‌کانی ۱۰ - ۷ ی پیش مسیح که‌وتونه‌ته ناوه‌وه.

۵ - ووته‌کانی کونفوشیوس: نهمه بریتی‌یه له قسه‌ی نهمه‌ستق و په‌ند و ناموزگاری‌یه‌کانی کونفوشیوس، هم‌موو بیرو باوه‌پرنک یی ده‌کیشری و له ریگه‌ی نهم ووتانه‌وه بیر و رای تازه بو‌چاکه‌ی کومه‌ل ده‌که‌وتنه ناوه‌وه.

۶ - شیعی ره‌شبینی: له سده‌ی چواره‌می پیش مسیح جوړه شیعی‌ریکی تازه په‌یدا بوو، په‌نگدانه‌وه‌ی هه‌ستی ده‌روونی ناوه‌وه‌ی ناده‌مژاد بوو، له دوری و تاواوه‌ی و ناله‌باری و ناسوری ژیان و مردن ده‌دوا، ناوه‌روکیکی سیمبولیزی (په‌مزی) و سوفیزی و سیاسی هه‌بوو، نهمه له دیوانی شاعیری چینی کیویوان Kiyu Yuwan (۳۳۲ - ۲۹۵ پیش مسیح) دا ده‌رده‌که‌وی.^(۱۱)

له‌مه‌دا ده‌گه‌ینه نهمه‌نجامی نهمه‌ی که نه‌توه‌کانی چینی گه‌وره

ده‌ورنکی دیاریان بووه له داهینسانی نهمه‌بی گیتی کون و خزمه‌تیکی گه‌وره‌ی پو‌شنیری و کولتوری مرو‌فایه‌تی‌یان کردوه. تا نیتساش له ناوی کومه‌لانی سهرپوری زوی که یادی چین ده‌کرته‌وه دانایی و قسه‌ی نهمه‌ستق و په‌ندی پیشینان دیتهمه بیر.

(۷) نهمه‌ی هونه‌ری له کتیه‌کانی نایینی دا

مه‌بس له کتییی نایینی نهمه‌کومه‌له کتیه‌یه که ده‌ستور و یاسا و میژوو و به‌سهرات و پروداوه‌کان و بیرو باوه‌رو ئیدیلوجیه‌تی نایینیان تیدا تومار کراوه، بی گومان تیکستی نهم کتیه‌یه به گشتی له شیوازی نهمه‌بیه‌وه نزدیک، جگه له‌وه‌ی هندی به‌ش و پارچه‌یان شیعی‌ریکی ته‌واوه، یا شیعی‌ریکی په‌خشان نامیزه، یا په‌خشانیکی هونه‌ری‌یه. له پرووی باوه‌پی نایینی یه‌وه هندی له‌کوتیه‌یه به کتییی ناسمانی ده‌زمیرین، واته قسه‌ی خودایه و بو‌پنجه‌مبه‌ری نه‌توه‌که نیرراوه بو‌توه‌ی بیکا به ده‌ستوری ژبانی سهرزوی و باوه‌پی گیانی نهمه‌کومه‌له به‌رامبه‌ره گیتی‌ی نهمی داهاتوو. هندیکی تریش له لایه‌ن پنجه‌مبه‌رو سه‌روکی نایین و فه‌بله‌سوف و زانا و دانایانی نه‌توه‌کان دانراوه، دیاره لای خو‌یان نهم کتیه‌یه قسه‌ی خودان یا له پله‌ی قسه‌ی خودا‌کانیان.

به گشتی نهمه‌کتیه‌یه نهمه‌رچی له بنه‌رپه‌ت دا بزمه‌بسی نایینی هاتونه‌ته خوواره‌وه یا نووسراونه‌توه، به‌لام کارنکی گه‌وره‌یان کردوته سهر نهمه‌بی نه‌توه‌کانیان، واته نهمه‌بی نهمه‌زمانه‌ی کتیه‌کانیان یی نووسراوه، یا نهمه‌زمانه‌ی تازانه‌ی له زمانه‌ کونه‌کان بو‌ونه‌توه. نهم کارکردنه به‌هیز بووه، چونکه جه‌وه‌ری نهمه‌بی له ناوکتیه‌ نایینی‌به‌کان دا ره‌س‌ن بووه و پله‌ی داهینانی هونه‌ری‌یان په‌کجار به‌رز بووه.

له‌م ماوه‌یه‌دا به کورتی باس له‌وکتیه‌یه‌ده‌که‌ین به یی‌ی په‌یدا بوونیان، یا هاتنه خوواره‌وه‌یان له ناسمانه‌وه:

أ - ته‌ورات

ته‌ورات «کتییی پیروز» و «پروژگاری کون» یی ده‌لین. باس له میژوی بوون و مرو‌ف ده‌کا له سه‌ره‌تاوه، واته پیش میژوو. له ماوه‌ییکی درنژی میژوی پاش میژووش ده‌دوی واته ده‌وری پنجه‌مبه‌ران تا پیش په‌یدا بوونی نایینی گاوروی نهمه‌ی لیره‌دا گرنگ یی پروداوه‌کانی ۱۸۰۰ سال پیش مسیح، واته سهرده‌می ئیبراهیم پنجه‌مبه‌ر.

نهمه‌کتیه‌یه‌لای که‌می یه‌وه له ماوه‌ی ۱۳۰۰ سال دا کورکندنه‌وه و تومار کردنی ته‌واو بووه، واته له دور و به‌ری موسا پنجه‌مبه‌ر (سده‌ی ۱۳ ی پیش مسیح) هوه تا نزدیک په‌یدا بوونی عیسا

پنجه مبهري. تورپات بریتی به له ۳۶ نامه (سفر)، نهوی بومه به سی نه ده بی گرنه بی و بونی داهینان و هونریان لی بی هم نامانی خوواره ون:

۱ - مه زمووره کانی داوود: هم مه هندی جار به کینیکی سر به خو داده نری به ناوی «زه بووره» هوه، ده درته پال داوود پنجه مبهري (۱۰۱۰ - ۹۷۰ پیش مه سیح). مه زمووره کان بریتین له ۱۵۰ سروود، هم سروودانه جیگه یه که میان هه به له نوژی گاوره کان دا.

۲ - گورانی گورانی یان: هم ده درته پال سلیمان پنجه مبهري دانا (۹۷۰ - ۹۳۵ پیش مه سیح)، بریتی به له کومه لک تیکستی شاعر نامیزی رومانیک یانه له دلداری و جوانی دودین، ناوهر وکی هندیکیان بونی شه هوت و میبازی لی دی. گه لی له مو که سانه ی که له گورانی سانه یان کولیوه ته وه به چاوکی سوز میانه تماشا یان کردوه. وا باوه که له سره تاسی سده ی چواره می پیش مه سیح کو کراوه ته وه و شیوه و قالبی نیستی وهر گرتوه،

۳ - شه شعیا: هم نامه ییکی تری توراته ده درته پال شه شعیا که له سده ی هه شتمی پیش مه سیح زیاده. هم دانه ره له و کاته دا ووشیار بوته وه و گه یشتوته راستی که سه نحاریب له ۷۰۱ ی پیش مه سیح نابلقه ی نورشه لیم (قودس) ی دا، گویا شه شعیا له وجه ننگه دا کوژ راه. نووسینه کانی شیوازیکی شیعری ته او یان هه به، شه شعیا دووا رژی خویندوته وه، بویه باسی نهوی کردوه که له دووا رژ دا عیسا پنجه مبهري بی باوک له کیژیک له دایک ده بی.

۴ - شه یووب: له پله ی پنجه مبهري بووه، له دور و بهری سالی ۴۰۰ ی پیش مه سیح زیاده. خودا و بستوویه تی تاقی بکاته وه، به لام نه و بهرگری هم مویش و نازار و ناسوری زیانی کردوه. مه سه له ی شه یووب مه سه له ی خراپه به له گیتی دا، به لایه وه خراپه دوا یی نایه، به خودا ناسین نه بی. هم نامه یه له کینی پیروزی نموننه ی بهرزی نه ده بیاتی روزه لاته، چوته ناو ناخی دهروونی ناده مزاده وه، به شیوه ییکی شاعیری یانه روودا وه گیریته وه و ونه ده گری.

۵ - په ند و قسه ی نه ستق: هم نامه یه شه ده درته پال سلیمان پنجه مبهري دانا، بریتی به له کومه لیک په ند و قسه ی نه ستق و ناموز گاری، له دور و بهری موزده دا ده سووریته وه تاده گاته نه و په نده ی که ده لی «سه ری دانایی ترسانه له خودا» (رأس الحكمة مخافة الله). وا باوه که هم په ندانه له سده ی پنجه می پیش مه سیح کو کراونه ته وه.

۶ - شه ستیر: نامه ی شه ستیر به شیکی گرنه له کینی پیروزی چیر وکی رومانیک یانه ی میرد کردنی شه ستیر ده گیریته وه به نه خشورشی شاهنشای تیران بوته وه یه نه ته وه که ی له ستم و زورداری رزگار بکا. نهوی ناشکراشه نه وه به که شه ستیر ژنیکی جوان و داوین پاك بووه. ده لین هم نامه یه له سالی ۱۱۴ ی پیش مه سیح نووسراوه ته وه.

همه به شه گرنه کانی کینی پیروزی بوو، نه گینا به راستی هم موو تیکسته کانی هم کتیبه و پروداوه کانی کاریکی گه وریان کردوته سر نه ده ب و کولتوری گیتی، به تاییه تی نه ته وه کانی نه وروپا، له روزه ی ثانی گاوروی تیدا که وته ناووه تا نیستا، چونکه تورپات و نینجیل (پروژگاری کون و تازه) کینی پیروزی گاوروانه. پروداوه کانی هم کتیبه ره نگیان له شاعر و نه ده بیات و ونه کیشی و په یکه رته راشی و نه اندازیاری (نهر شیتیکتوری = میعماری) و موسیقا و سه ما و گورانی و هم موو با به ته کانی تری هونره داوه ته وه.

ب - ثاقبستا

کینی ثاقبستا له کرده وه و نووسینی زرده شته (سه ده ی حوته می پیش مه سیح). زرده شت پنجه مبهري نه ته وه کونه کانی تیران بوو، به که مین ری پیشانده ری کومه لیان بوو له ری ثاقبسته وه.

ووشه ی «ثاقبستا» یا «ثاقبستا» له ووشه ی «ثاقبستا» = Upasta ی په هله وی یه وه هاتوه که مانای «بن، بنج، بناغه، بنیاد» ده گه یینی.

کینی ثاقبستا بریتی به له پنج بهش، به شی هره گرنگیان «به سنا» ی پی ده لین، له مهش دا هه فده فصل «گاتا» ی پی ده ووتری. «گاتا» و هندی له به شه کانی «به شت» به شاعر نووسراونه ته وه. شیعری ثاقبستا له سر کیشی «په نجه، که رت، برگه، سیلاب» دامه زراه، هم کیشانه کیشی فولکلوری خومالین، له شیعری نووسراوی کوردی کون و تازه ش دا ده بترین.

به لام نهوی گرنه بی له ثاقبستا نه و بیرو باوه ره ثاقبستی فهلسه فی یانه که به شیوه ییکی هونهری و شاعرانه گیرپراونه ته وه، به تاییه تی نویش و پارانه وه و سکالا ثاقبستی به کان، جگه له ودانایی به بیر یه ی که زرده شت نوواندوویه تی: ^(۱۳)

ح - کینی پیروزی هیندوسان:

نهوی ناشکرایه نه وه به که خودای هیندوسه کان «بره هما» به، همه کردگار و خاوه و دروست که ری «بسون»، تووانایی «بره هما» له گه ل «فیشنو» و «سیفا» سی کوچکه ی خودایه تی ثاقبستی

بوودی دروست ده‌کن.

بودا (بودها گوتاما = Buddha Gautama) (دهور و بهری ۵۶۶ - ۴۸۶ ی پیش مه‌سیح) پله‌ی پیغمبهری و دانایی بووه له هیندستان، دامه‌زینهری نایینی بوودی‌یه له‌قه‌بی «بودا»‌ی دراوه‌تی که به مانای «رووناکی، پرتمو» هاتوو.

فیدا ناوی کتییی پرۆزی هیندۆسه‌کانه، مانای «زانیاری» به، به زمانی سانسکریتی نووسراوه‌توو، نوێژ و سروودی نایینی یان تیدا تۆمار کراوه. په‌یدا بوونی ئەم سروودانه له ۲۵۰۰ سال پیش مه‌سیحه‌وه دست پێ ده‌کا تا سالی ۵۰۰ پیش مه‌سیح که له‌و سه‌رده‌مه‌دا شیوه‌ی قالی دوایی وه‌گرته‌وو.

فیدا له نووسین و کرده‌وی براهمای خودای بوودی‌یانه. له چوار به‌ش پێک هاتوو، به‌شه هه‌ره گرنه‌گه‌کانی فیدا بریتی به‌ له:

۱ - ریک فیدا: کونترین کتییی چوار کتییی پرۆزه‌که‌یه، له کۆمه‌لیک سروود پێک هاتوو به‌ زمانی سانسکریتی، کاکل و ناوه‌رۆکی میتیۆلۆجیا و کۆسمۆلۆجیا و فه‌لسه‌فه‌ی نایینی بره‌همایی تیدا نووسراوه‌توو.

۲ - ئوبانیسه‌د: کۆمه‌له‌ نامه‌یکه له فیدا باس له بیر و باوه‌ری فه‌لسه‌فه‌ی ئاری‌ی هیندی ده‌کا، ئەمه به‌شیکێ گرنه‌گه، له ئەده‌بی هیندی چونکه له پهرستن و پێوه‌ندی بیر و باوه‌ری ناین ده‌دۆی.

هه‌رچی دوو به‌شه‌که‌ی تری فیدا به «شانندوجیا» و «سواسانکه‌د» که‌لکیکی ئه‌وتۆیان نی به له پووی نایینی و ئەده‌بی‌یه‌وه. ^(۱۳)

د - ئینجیل

ئینجیل ووشه‌ییکێ گریکی به‌ مانای «مژده» هاتوو، «کتییی پرۆزه» و «پرۆزگاری تازه»‌شی پێ ده‌لێن. ئەم کتییی بریتی به‌ له کۆمه‌لیک له ووتوو کرده‌وه‌کانی مه‌سیح یا کریستۆیا عیسی کۆری مریم پیغمبهری دیانان، لای خۆیان و لای موسولمانانان. به‌ چوار گیرانه‌وه پیمان گه‌بشتوو. ئەو که‌سانه‌ی هه‌واله‌ کانیا نۆمار کردوو، دووانیان له پله‌ی پیغمبهری دان لای دیانان مه‌تا و یوحنا، دووانه‌که‌ی تریان لوقا و مرقس له قوتابیانی مه‌سیح.

له نیه‌وی دووه‌می سه‌ده‌ی یه‌که‌م تۆماری هه‌ر چوار تیکستی ئینجیله‌کان وه‌کولای خواروه‌ نووسراوه‌ ته‌واو بووه:

۱ - ئینجیلی مه‌تا: له سالی ۵۰ به‌ زمانی ئارامی نووسرایه‌وه بو ئه‌و گاوورانه‌ی فه‌له‌ستین که له بنجدا جووله‌که‌ بوون و باوه‌ریان به نایینی تازه هینا.

۲ - ئینجیلی مرقس: مرقس له سالی ۶۴ ئینجیله‌که‌ی نووسیه‌وه.

۳ - ئینجیلی لوقا: لوقا له سالی ۶۷ ئینجیله‌که‌ی نووسیه‌وه،

جگه له‌مه له سالانی ۶۸ - ۸۵ «کرده‌وی پیغمبهره نیراوه‌کان»‌یشی نووسیه‌وه، ئەمه له ئەده‌بیاتی نایینی گاووری دا له ریزی ئینجیل ده‌وه‌ستی.

۴ - ئینجیلی یوحنا: له دووا سالانی سه‌ده‌ی یه‌که‌م ئینجیله‌که‌ی نووسیه‌وه، جگه له‌مه «خه‌ون» و «سێ نامه»‌شی نووسیه‌وه که له ئەده‌بیاتی گاووری ده‌ژمیرین.

ئەم چوار گیرانه‌وه‌یه ^(۱۴) له ژبانی مه‌سیح که له ناوه‌رۆک دا هه‌ر یه‌کیکن و له روخساردا هه‌ندی جیاوازی یان تیدا یه‌کارێکی گه‌وره‌یان کردۆته سه‌ر ئەده‌بی گیتی به‌ تابه‌تی ئەده‌بیاتی نه‌ته‌وه‌کانی ئه‌وروپا و بوون به سه‌رچاوه‌ییکێ له بن نه‌هاتوو بو‌ده‌هینانی تازه له ئەده‌ب و هونه‌ردا له سه‌رانسه‌ری گیتی دا.

ه - قورئان:

قورئان «قورقان» و «زیکر» و «ته‌نزیل» و «مسح‌ف» و «کتیاب»‌یشی پێ ده‌لێن، کورد «قورعان»‌ی پێ ده‌لێ. کتییی نایینی موسولمانه، به‌ زمانی عه‌ره‌بی پارچه‌ پارچه و به‌ش به‌ش به شیوه‌ی نایه‌ت له خوداوه بو‌محمه‌د پیغمبهر نیراوه، سرووش (جبریلی مه‌لا یه‌که‌ت) هه‌لگری ئەم په‌یامه بووه.

قورئان باس له عه‌قیده‌ی نایینی ئیسلام ده‌کا، ژبانی ئه‌خلاقی و گیانی و کۆمه‌لایه‌تی پێک ده‌خا. جگه له‌مه سه‌رچاوه‌ییکێ یه‌که‌جار گرنه‌گ بو‌ده‌هینانی ئەده‌بی و کارێکی گه‌وره‌ی کردۆته سه‌ر پۆشنیبری و کولتور و ئەده‌بی عه‌ره‌بی و هه‌موونه‌توو موسولمانه‌کانی تر، جگه له‌وه‌ی قورئان خو‌شی له رووی دارشتنی ئەده‌بی و هونه‌ری‌یه‌وه گه‌بشتۆته لووتکه و گه‌لی وینه‌ی شیعی به‌رزی ده‌ور کردۆته‌وه.

قورئان له ۱۱۴ سووره‌تی مه‌که‌بی و مه‌دینه‌ی پێک هاتوو و به سه‌ر ۳۰ جزم و ۶۰ حیزب دا دابه‌ش کراوه. عوسمانی کۆری عه‌فسان (له ۳۵هـ / ۶۵۶م کۆچی دوایی کردوو)‌ی خه‌لیفه‌ی سێ‌یه‌می راشیدی هه‌موو به‌شه‌کانی قورئانی کۆ کرده‌وه و یه‌کی خست و ئەو نوسخه‌یه‌ی که له ناوه‌یه‌ و باوه‌ر پێ کراوه ئه‌نجامی کرده‌وه گه‌وره‌که‌ی عوسمانی کۆری عه‌فسانه. به‌م جوژه ده‌بینین قورئان یه‌کیکه له کتییی هه‌ره گرنه‌گه‌کان وه‌ک سه‌رچاوه‌ییکێ ئەده‌بی، بێ گومان کونترین کتیییکه له ورۆزگاران‌ی که نایه‌ته‌کانی هاتونه‌ته‌ خواروه‌ وه‌کو خۆی به‌ بێ ده‌سکاری ماوه‌توو تا ئیستا. قورئان ئاوێنکی زۆری له میژ ووی په‌یدا بوونی ئاده‌مزاد داوه‌توو له سه‌ر پووی زه‌وی، گه‌لی لایه‌نی گرنه‌گی میژ ووی کون و نایینه‌کانی پیش ئیسلامی خستۆته‌ روو. دياره سه‌رچاوه‌ی یه‌که‌می هه‌ره گرنه‌گه‌سه له میژ ووی په‌یدا بوونی ئیسلام و بیر و باوه‌ره‌کانی.

هندی له سووره ته کانی قورثان به ناوی پیغمبران و دانایان و پساوچاکانی کۆینه هاتوه، وه کو: نوح، هود، ئیبراهیم، یوسف، یونس، مریم، محممد، تاها، لوقمان.

رووداوه کانی کۆن به شیوهی چیرۆکی هونهری تایهتی له قورثانا دهگیریتهوه، له مانه پهیدا بوونی ئادمزاد له سه ررووی زهوی له نهجی هه لئه له تاندنی ئادم و حهوا له لایه ن شهیتانهوه، کۆتایی ژبانی هه میسه ی یان له به هشت و ده ست پی کردنی ژبانی سه ررووی زهوی. ههروه ها رووداوی ژبانی دووه می ئادمزادیش دهگیریتهوه له پاش توفانی نوح پیغمبر.

هندی گیرانهوه ی دلداری تهلی سۆزی ئادمزاد ده بزوتنی، بهوه ی وینه هه ست و مه یلیکی سۆفیزی گه رمی ناوهوه ی ئادمزاد ده گرتی و ماناییک دروست ده بی که هه میسه یی و جاویدانی ده مینیتهوه له داهیتانی ئه ده بی دا، وه کو چیرۆکی یوسف پیغمبر له گه ل ژنی عه زیزی میسر (زوله یخای ژنی پوتیفار) و چیرۆکی سه را په رده ی ته ختی سلیمان پیغمبره ی دانسا له گه ل قه رالیچه جوانه کی سه به (به لقیس).

له قورثانا باس له خه باتی پیغمبران کراوه له پیناوی بیرو باهه ریان و هه رگیز کۆلیان نه داوه و سوور بوون له سه ره ئانه دی ئه و په یامه ی باهه ریان پی بووه، وه کو: ئیبراهیم پیغمبر به ره له سستی پیشه ی باوکه دارتاشه کی کردوه چونکه بتی بو نه ته وه که ی دروست ده کرد، له پاشانا ئاماده بوو جیگه رگۆشه ی بکا به قوربانی. له لایکی تریشه وه مووسا پیغمبر به ره به ره کانی ی فیرعه ونی کرد، زۆرانبازی و خه بات بوو له نیوان بیرو رای «یه که خودا» و چه ند خوداییک. عیسا پیغمبر تا سه ر قه ناره ش به ره به ره کانی ی جووله که میشک و وشکه کانی کرد ئه وانه ی ئایینه که یان کۆن بوو بوو و له که لک که وت بوو. محممد پیغمبر به ره له سستی هه مو ئیش و ئازار و به ره به ره کانی ی قوره شی کرد، له مه که وه کۆچی کرد بۆمه دینه و کۆلی نه دا تا بیرو باهه ره که ی له سه ر پارچه ییکی گه وره له رووی زهوی و له ناو تیره و هۆز و میلله ت و نه ته وه ی جیاواز بلاو بووه وه.

قورثان رووداو و په ندیکی زۆر ده کاته وه له به ره ی خراپه وه. خو په رستی له قابیله وه ده ست پی ده کسا، برای دایک و باوکی ده کۆژی له پیناوی چاکه ی خۆی. چاو چنۆکی له قاروون ده بینتی. جه رده یی و ریگه ری و فیلبازی و نامه ردی و بگه ره تا ئه و راده یی که نیرینه به کار هینان بۆ شه هه وت له باتی می یینه به ئاشکرا له قهومی لووت ده خاته روو.

نموونه بۆ دانایی و توانایی و یه ک پی گرتن له قورثانا زۆره، له

ئیبراهیم و یه عقروب و سلیمان و لوقمان و ئه سه که نده ردا ده بینتی گیرانه وه کانی یاجووج و ماجووج و ئه سحابی که هف (هاویری یانی ئه شکه وت) نمونه ی خو و په ووشتی ناوه وه ی ئادمزاد و گۆررانی ژبانن. ژن جیگه ییکی دیاری هه یه وه کو نیشانه و به لگه ی گرنگ له ژبانی ئادمزادا. له قورثانا ناوی گه لی له ژنان هاتوه: ژنی نوح، ساره ی ژنی ئیبراهیم، ژنی عه زیزی میسر (زوله یخا)، کچه کانی شوعه یب، دایکی مووسا، قه رالیچه ی سه به (به لقیس)، مریم ژنی ئه بوو له هه ب.

داوود پیغمبر وه کو هونه روه ییکی گه وره له قورثان دا ده که وینه روو، دانا و زانا بووه، که ئایه ته کانی زه بوور (مه زامیری) به ئاوازه وه خو ئیندۆته وه دار و به رد و بالئنده بۆیان گیراوه ته وه و ته سبیحاتیان له گه ل دا کردوه، له زیکری نه ئینی ناوه وه و نادیار ی سۆفیزی به شداری یان کردوه.

قورثان باسی کۆمه لی ئادمزاد و هۆز و قهومی پیغمبران و پیاو چاکان و پیاو خراپانی کردوه، هه ره که ی کردوه به ره مز و به لگه ی کرده و ییک و په ووشتیکی ئادمزاد، له مانه: قهومی ئیبراهیم، توبه ع، هود (عاد)، سألح (سه موود = ئمود)، لووت، فیرعه ون، مووسا، سه به، شوعه یب، ئه سحابی ره سی، قه ره، ره قیم، سه فینه، ئوخدوود، فیل، باسی نه ته وه ی رۆم و خه لکی تریش کراوه. هه ندی له سه ره ئه و باهه ره که مه به سی له «سُتَدَعُونَ الی قَوْمِ أُولَىٰ بِأَسْ شِدِيدٍ»⁽¹⁰⁾ نه ته وه ی کورده.

بهم جوژه قورثان و ده کوشاکاریکی ئه ده بی نه وه کو ته نیا پیوه ندی ی به عه رب و نه ته وه موسولمانه کانه وه هه یه، به لکو چۆته ناو سامانی هه مو و مرفایه تی یه وه.

ئه نجام

له و رۆژه وه که ئادمزاد خۆی له سه ر رووی ئه م زهوی یه دیوه هه ستی ئیستیکی بووه به رامبه ردیمه نی سروشت و کار و جوانی خۆی. مه شق و تاقی کردنه وه ی زۆر بووه، به لآم تۆمار نه کراوه، هه یج جوژه که ره سته ییکی نه بووه بۆ تۆمار کردنی هه مو و تاقی کرده وه کانی. ئه م سفیلیزاسیۆنه ی وه کو وون بووینی وایه، به لآم به مه زنده ده توانین هه ست به هه ندی لایه نی بکه یین.

پاش میژ و وگه ورتیرین شۆرش بوو له ژبانی ئادمزاد دا، به و وینه و دروشم و نه خشی ئه ندازیاری له میژ و پوتامیا (عیرا قی کۆن) و قه راغ روویاری نیل (میسری کۆن)، به ره مه می ئه ده ییکی به رزیان

This is a translation of the Epic of Gilgamesh, English Version, by N.K. Sanders (Penguin Books), 1980;

طه باقر، ملحمة گلگامش، بغداد، ۱۹۷۵.

(۵) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الثاني، ص ۱۵۳.

(۶) سرچاوهی ینشو، ل ۱۶۹.

(۷) بوزانیاری زیاتر له بابته ئهدهی گریکهوه، بروانه:

A. et M. Croiset, La Littérature Grecque, 5 vol. nouv. ed., Paris, 1987;

R. Flacellera, Histoire littéraire de la Grèce, Paris, 1982; H.C. Baldry,

Ancient Greek Literature in Its Living Context, New - York, 1987.

(۸) یوگورتا Jugurtha (دمور و بهری ۱۶۰ - ۱۰۴ پیش مهسبح) شاهنشای

نومیلدیا بوو؛ نومیلدیا هرنیمیکی فراوان بوو له نیوان قرتاج (تونس) و

مراکیش (مهفریب) واته جهزائیری ئیستا، رومانه کان کردبوویانه ناوچه ییکی

سویایی سر به نیمه راتوریتهی خویان.

(۹) بوزانیاری زیاتر له بابته ئهدهی رومانی (لاتینی) یهوه، بروانه:

J. de Ghaffiot, La Littérature Latine au Moyen - Age,

2 vol., (Bloud et Cay), 1938; G. Cagnac, Petite

Histoire de la Littérature Latine (P.U.F),

Paris, 1948; Ph. Foullet, La Littérature

Latine (P.U.F), «Quessada», nouv. ed., 1980

(۱۰) بوزانیاری زیاتر له بابته ئهدهی هندی یهوه، بروانه:

L. Renou, La Poésie religieuse de l'Inde antique, (P.U.F), Paris, 1942;

H. de Glasenapp, Les Littératures de l'Inde, des Origines à l'Époque

Contemporaine (Payot), Paris, 1963.

(۱۱) بوزانیاری زیاتر له بابته ئهدهی چینی یهوه، بروانه:

O. Kattenmark - Ghequier, La Littérature Chinoise, Paris, 1948; Feng

Yuan - Chun, A Short History of Classical Chinese Literature, Peking,

1958; Chen Show - yi, Chinese Literature, A Historical Introduction,

New - York, 1961.

(۱۲) بوزانیاری زیاتر له بابته ئالستانهوه، بروانه: پورداود، گاتها، بمیه،

۱۹۲۷؛ جلیل دوستخواه، آوستا - نامه مینوی آیین زرتشت، چاپ اول،

تهران، ۱۳۴۳ هـ. ش. [۱۹۶۴ م].

(۱۳) بروانه پراویزی ژماره (۱۰) ی ئهه باسه.

(۱۴) ئهه مانه ئینجیله باوه پئی گراوه کاتی کلیسهی دینانتن، له لایهن زوربهی

ههه زوری ههه مو تیره و مهزه به وورد و درشته کاتیان، جگه له مانه ئینجیلی

تریش ههیه، به لآم باوه پئی نه گراوه چونکه به هه له بست و دروست کراوه

نا به سه ن دانراوه وه کو ئینجیلی «برنابا» گویا به زمانی ئیتالی له پاش سه دهی

سینزدهم له لایهن نووسه ریکی ئیتالی یهوه تومار کراوه.

(۱۵) سورة الفتح، آیه ۱۶.

تومار کرد، ئهه نه نه نیا ئهدهی نووسراو بوو (ره سمی)، نه ئهدهی میللیش بوو (فۆلکلوری) به لکو ههردو کیان بوو.

به رهه می ئهدهی تومار کراوه تیه کانی ئهلفوبی سه رهتای پهیدا

بوونی ئهدهی نه ته وهی (الادب القومی) بوو، ئنجما میژ ووی

ئهدهب. ئهه له هه ندی ئیقیمی پر جموجۆل و جوولانه وه پهیدا

بوو. ئهه ئیقیمانانه پیشکه و توو بوون، بویه ئهدهب وهه نهریان لی

پهیدا بووه و کوبه شیککی گرنکه له سفلیزاسیون. داهینانی ئهدهی و

هونه ری گریک (یونانی کۆن) و رومان وه هندستان و چین و

جزیره ی هه رب و روزه لاتی زه رای ناوه پاست گه یشته لووتکه،

ئهه بووه دایک و سه رچاوه بو هه مو ئه وه ده به نه ته وهی به تازانه ی

هه مو گیتی که تهه نیان له هه زار سال که متر نی یه.

پهراویز و سه رچاوه و بیللوگرافیا

(۱) لهوی راستی یی زمانی عییری و لاتینی له گه ل زمانی هه ره یی به رامبه ر و

به راوورد ناگرین، چونکه زمانی عییری کۆن که زمانی ته ورته له ماوه ی زیاتر

له دوو هه زار سال گۆرانی سه روشتی به سه ردا نه هاتوه و ئهدهیاتی به رزی یی

نه نووسراوه ته وه، بهم جوړه زمانی زانستی نه بووه، به زوری زمانی سه کردن

بووه، بویه زمانی لهر و نه بووه؛ هه رچی زمانی لاتینیسه که ئینجیلی یی

نووسراوه ته وه ئه ویش له سه ده کاتی ناوه پاسته وه له پراکتیک که تووه و که سه

سه ی یی ناگا، بویه نه ته وه کاتی دیانی ئه وروپا و هه مو گیتی ئینجیلیان له

لاتینی یه وه گۆریمه سه زمانی نه ته وه یه تی تازه ی خویان. به لآم زمانی

نووسینی هه ره یی ئیستا به لای که می یه وه زیاتر له شازده سه ده یه پهیدا بووه و

په ره ی سه نه ده وه و گۆرانی به سه ردا هاتوه تا سه ده می ئه مر و ئه مان هه ره له

پیشکه مو تن دایه وه که هه مو ئه و زمانه ی ئیستی گیتی که له ناوه ون، به لآم

ئه وه منده هه یه هه ره یی له هه مو یان کۆنتره.

(۲) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الاول، ط ۳، القاهرة، ۱۹۶۵

(ترجمة الدكتور زكي نجيب محمود)، ص ۱۸۳،

(۳) سرچاوهی ینشو، الجزء الثاني، القاهرة، ۱۹۷۱، (ترجمة محمد

بهران)، ص ۱۸.

(۴) بوزانیاری زیاتر لهه بابته وهه بروانه:

J. Pirenne, La Civilisation Sumerienne, Lausanne, 1963; J.B. Pritchard,

Ancient Near Eastern Texts, Princeton, 1968;

ملحمة جلجامیش، حلقها و نقلها الی الانكليزية ن. ك. ساندروز ترجمة محمد

نبيل نوفل وفاروق حافظ القاضي، القاهرة، ۱۹۷۰، أصل الكتاب:

بدايات الأدب

أدب العالم القديم

● الدكتور معروف خزنده دار
الاستاذ بكلية الآداب - القسم الكردي
جامعة صلاح الدين - أربيل

فإذا كان الابداع الادبي المعين الاول لظهور الحياة الروحية في المجتمع الانساني فان الكتب السماوية والكتب المقدسة للاديان المختلفة لاتقل في أهميتها عن ذلك الابداع وهي بدون شك تعتبر منابع ومصادر أساسية للابداع الادبي أيضاً، وبالإضافة الى ذلك ان تلك الكتب نفسها لاتخلو من الروح الشعاعية والنفس الرومانتيكي . وبهذه المناسبة ينبغي ان نميز القرآن كأثر أدبي عن الكتب السماوية والكتب المقدسة الأخرى، وذلك لأن لغته أقدم لغة حافظت على كيانها وتطورت تطوراً طبعياً دون ان تفقد أصالتها، في حين ان اللغات التي نزلت بها الكتب السماوية أو التي دونت بها الكتب المقدسة قد اندثرت أو انحصرت في أدبيات المراسيم والطقوس الدينية المتباينة فقط، وهكذا فإن السانسكريتية (لغة الفيدا)، والميدية (لغة الأستاق)، والعبرية (لغة التوراة)، والآرامية (لغة الانجيل) قد اصبحت من اللغات الأثرية أو توقفت عن التطور ابتداءً من منتصف الألف الاول لما قبل المسيح وانتهاءً بالقرون الوسطى لما بعد المسيح .

وما يتصل بالابداع في مجال النتاج الادبي نستطيع ان نتصور بعض ما لقبه التاريخ غير المدون في نتاجات ما بعد التاريخ بمرحلتها الأثرية والقديمة، واننا نعد نتاج الابداع الانساني في جميع المجالات الحيوية منذ ان خلق والى حدود ألف سنة أو أكثر قبل الآن من التراث الانساني، فعلى سبيل المثال نقول ان الادب الاغريقي الذي ظهر في المجال الحيوي للارخيل اليوناني لم يؤثر فقط في ظهور الادب اليوناني الحديث وإنما أثر في ظهور آداب الشعوب الأوروبية خاصة والشعوب العالمية عامة، وهذه الظاهرة تنطبق على آداب جميع الشعوب التي ظهرت في مجالات حيوية أخرى عبر التاريخ الانساني الطويل .

لازم الحس الجمالي الانسان منذ أن وعى وشعر بأنسانيته على وجه البسيطة، فكانت الطبيعة العارية، والكدح في سبيل العيش، والحب لاشباع النفس والروح والجسد من المنابع الأساسية التي دفعته الى الابداع .

غير انه لم تصلنا حصيلة الابداع البدائي للانسان لان وسائل التدوين لم تكن متيسرة، وهكذا ضاع الشيء الكثير للانسان المبدع في المجالات الحيوية التي اتخذها وطناً يعيش فيه، غير انه من الممكن ان نتصور بعض المعاني التي أبدع فيها، والأعمال التي قام بها .

ثم كان الانقلاب الاكبر في تطور الحياة حينما توصل الانسان الى استخدام الرموز والعلامات والاشكال الهندسية لتدوين الاحداث والمعاني . فكان العراقيون الاوائل (سكان بلاد الرافدين) أول من أبدع في الفن الملحمي وتصوروا الحياة ومصير الانسان في ملحمة گلگاميش، ثم كان المصريون القدماء (سكان وادي النيل)، وهم أول من دون الشعر .

وقد حكم التطور على الكتابة الهيروغليفية ان تنتقل الى مراحل متقدمة، فكان الحرف وكانت الكلمة المدونة . ثم ظهرت الكتابة الفلسفية والادبية والفنية في مجالات حيوية أخرى، وقد تهيأت لها ان تكون مراكز حضارية متقدمة، ومن أهم هذه المراكز بلاد الاغريق والرومان والهند والصين وجزيرة العرب وشرقي المتوسط وغيرها .

وبمرور الزمن ظهر تراث ضخم من الابداع تتمثل في الاعمال الكبرى لإلياذة وأوديسيا هوميروس، وإنيادة فيرجيلوس، ومهابراتا ورامايانا الهنديتين، والأناشيد والحكميات الصينية .